

Udsigt over Arbejderne i Danmarks Kirkehistorie siden Reformationen.

(Slutning ¹).

Det Opsving, Granskningen af Fædrelandets Historie fik under Christian VI, kom ogsaa Kirkehistorien til gode. Mænd som Sjælands Biskopper Peder Hersleb og Ludvig Harboe havde baade Kjærlighed til og Indsigt i den danske og norske Kirkehistorie, og skjønt den første ikke selv producerede noget i dette Fag, samlede han dog med Flid kirkehistoriske Kilder og støttede andre (saasom Gerhard Treschow) i deres Bestræbelser²). Intet, af hvad vi hidtil have nævnet, kan dog i Omfang eller Indholdets Vægt stilles i Lighed med Erik Pontoppidans betydningsfulde Værk:

Annales Ecclesiæ Danicæ Diplomatici, oder nach
Ordnung der Jahre abgefassete und mit Urkunden
belegte Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck.
I—IV, 1, Copenh. 1741—52. 4^o.

Som tidligere er omtalt³), havde Pontoppidan allerede som Præst paa Als, fra 1730 af, gjort Forarbejder til Værket;

¹) Se Kirkehist. Saml. 4. R. I, 1 ff. II, 561 ff.

²) Jvfr. Daae, Thronhjems Stifts geistl. Hist. S. 158.

³) Kirkehist. Saml. 4. R. II, 602 f. 605 f.

men det var dog først, efter at han 1735 var bleven dansk Hofpræst i Kjøbenhavn, at han kunde erhverve det fornødne Materiale fra Bibliothekerne og Arkiverne. Til Hjælp ved Indsamlingen af Stoffet antog han Christian Frederik Wadskjær, som i 2½ Aar boede i hans Hus, og efter Pontoppidans eget Vidnesbyrd gjorde ham god Nytte¹⁾. Men et Spørgsmaal er det dog, om ikke adskillige af de Fejl, der plette Pontoppidans Værk, maa tilskrives denne Medarbejders Mangel paa Nøjagtighed, der blev saa meget føleligere, som Pontoppidan selv just heller ikke hørte til de meget skarpsynede. Dog er den sidstes Fortjeneste ved at have samlet (eller ladet samle) og ordnet det store Stof saa betydelig, at vi ikke føle os kaldede til at gaa strængt irette med ham for mindre Forseelser. Pontoppidan havde dog, foruden Samlerfliden, en for en Kirkehistoriker saare vigtig Egenskab, nemlig et kirkeligt Blik og en moden Dom om kirkehistoriske Fænomener, der navnlig træder frem i de Oversigter, hvormed han indleder sine for øvrigt paa Aarogsvis, uden videre Hensyn til det indre Sammenhæng, ordnede Efterretninger.

Om Anledningen til, at Pontoppidan havde affattet sin Kirkehistorie paa Tydsk, siger han, i Dedicationen til Kong Frederik V og Dronning Louise foran i 3die Del, at han havde gjort det, »damit, nebst uns, auch unsere Nachbarn und Religions Verwandten, welchen aus biszherigen Mangel der Nachricht, von unsern einheimischen Kirchen-Sachen nur wenig bekannt gewesen, daraus einen Nutzen schöpfen könnten«. At det angivne Formaal er opnaaet, fremgaar deraf, at tyske kirkehistoriske Forfattere næsten indtil vore Dage for en stor Del have øst deres Kundskab om danske Kirkeforhold af Pontoppidans Værk. Men for os Danske er det mindre behageligt, og den Omstændighed, at danske Aktstykker og Efterretninger gjengives paa Tydsk, kan undertiden give Anledning til Misforstaaelser, ikke at tale

¹⁾ J. Møller, Tidsskr. f. Kirke og Theologi IV, 161.

om, at karakteristiske Ord og Vendinger let tabe, noget ved at overføres i et fremmed Sprog.

Første og anden Del (der udkom 1741 og 1744) omhandle Tiden før Reformationen. Naar Helveg siger om dette Arbejde: »Pontoppidan har haft Papirer for sig, som nu ere tabte, og for saa vidt er hans Værk af Vigtighed; men selve hans Bearbejdelse af det givne Stof maa benyttes med stor Varsomhed, da hans Fremstilling ofte er løs og vildledende¹⁾«, saa vil Rigtigheden af denne Dom nu neppe finde Modsigelse. Paludan-Müller, som for øvrigt ingenlunde miskjender Pontoppidans Fortjeneste for sin Tid, skjærper endog Dommen, naar han med Hensyn til Behandlingen af Middelalderen siger, at Pontoppidan vistnok har bestræbt sig for at være upartisk — han forsikrer det ogsaa gjentagne Gange —, men han har ikke kunnet indtage et virkelig historisk Standpunkt i de to første Tomer. Han var overhovedet slet ikke i Stand til at bedømme Middelalderens kirkelige Tilstande, fordi han helt igjennem røber Uvidenhed om den gamle Kirkes Lov og Forfatning, altsaa ikke forstaar Betydningen af en Mangfoldighed af dens Indretninger og Bestemmelser. Dernæst er hans Behandling af Aktstykkerne altfor overfladisk til, at man tør forlade sig paa hans Aftryk. Han staar i denne Henseende ikke paa noget højere Standpunkt end Hvitfeldt²⁾.

Disse Domme har den gode Pontoppidan jo ikke kjendt, og vel heller ikke hvad Klevenfeldt ytrer i et Brev fra Kiel, dat. 20. Juli 1741, hvori han omtaler, at de lærde her satte høj Pris paa Hans Grams Skrifter og paa Holbergs Niels Klim, men tilføjer: »Vor P(ontoppidan) oprettede de ingen Marmora³⁾ for hans Skrifter, nec memoria ejus

1) Fortalen til 1ste Del af Helveg, Den danske Kirkes Historie til Reformationen.

2) Hist. Tidsskrift 5. R. IV, 83. (Pontoppidans Ufetterrettelighed i Gjengivelse af Aktstykker oplyses ved Exempler).

3) Hentydning til Pontoppidans Marmora Danica (s. K. S. 4. R. II, 603).

extra Daniam magna est. De holde for, at han pløjer med andres Kalv og betjener sig af andres Excerpter¹⁾. Derimod blev Pontoppidan paa det ubehageligste berørt af, at Langebek i »Danske Magazin« af og til uden Omstændigheder rettede en og anden af ham begaaet Fejltagelse, og navnlig at han (1745) i en Artikel sammesteds om en Biskop af Børglum ytrede: »Da nu Herre-Bisperne forudm vare de ypperste udi Rigets Raad og de fornemste i den gejstlige Stand, og deres Historie altsaa udgjør en anseelig Del af vores danske saavel Stats- som Kirkehistorie, var det Umagen værd, om nogen vilde paatage sig at forbedre de sammes Historie, hvilket dog ikke kunde ske uden med en besynderlig Flid, en nøje Agtsomhed og en god Forraad af Læsning i vore gamle Tiders Skrifter, paa det at andre grandseende ikke siden skulde have Anledning paa hver Side at spore og taxere Skribentens Urigtighed eller Uformuenhed«²⁾.

Vi skulle ikke her dvæle videre ved den for begge Parter ubehagelige Strid, som heraf udviklede sig, da den findes fremstillet paa mange Steder — bedst af C. Paludan-Müller i Hist. Tidsskrift 5. R. IV, 95 ff. — men kun bemærke, til begge de stridende Parter Ære, at de siden bleve forsonede og erkjendte hinandens Fortjenester; Pontoppidan fik senere mangan god Haandsrækning af Langebek, og denne vidste at skatte sin tidligere Modstanders ualmindelige Flid og Arbejdsdygtighed. For Pontoppidan har Striden vistnok haft en gavnlig Betydning, da den bragte ham ned fra den Overvurdering af hans Arbejdes Værd, som fremlyser baade af Fortalen til 1ste Del og af de

1) Nyerup, Magazin for Reise-lagttagelser, I, 334. Om de kielske lærde have kjendt 1ste Del af Pontoppidans Annaler, der udkom samme Aar (1741), er dog vel uvist eller neppe rimeligt.

2) Danske Magazin I, 257. Langebek retter for øvrigt sin Kritik nærmest imod Hvitfeldts Bispekrønike; men at han ogsaa har haft Pontoppidans Annaler for Øje, skjønt han ikke nævner dette Værk, kan ikke være tvivlsomt.

Ytringer, der i Begyndelsen af Striden med Langebek fremkom fra hans Haand.

I Aaret 1747 udkom 3die Del af Pontoppidans Annaler. Fortalen, der er dateret 24. Maj 1746, bærer Præg af den nys førte Strid, da den væsentlig er et Forsvarsindlæg mod de Anker, som Langebek havde rejst imod ham i »Selskabets Anmærkninger over et Brev¹⁾, som nyligen er udgivet imod det Danske Magazin« (Kbh. 1746). — Den nævnte 3die Del indeholder Kirkens Annaler fra 1536 til 1636. Foran gaar en »almindelig Betragtning over det første Aarhundrede efter Reformationen«, der udgjør ikke mindre end 88 Sider og i det hele giver en god Oversigt, om man end kan være uenig med Forfatteren i et og andet. Derefter følger Levnedsbeskrivelser af alle Biskopperne i Danmark, Norge og Island i det første Aarhundrede efter Reformationen (S. 89—222), og endelig »der Historische Verlauff derer wichtigsten Begebenheiten nach Ordnung der Jahre« (S. 222—846), en historisk Aarbog, der indeholder en Mængde Stof, om end ikke alt af lige Vigtighed.

I det hele maa denne Del af Pontoppidans Værk kaldes et meget respektabelt Arbejde; men ganske vist indeholder den langt flere Unøjagtigheder, end man nu anser for tilladelige i et godt historisk Arbejde. Det kan heller ikke nægtes, at der er noget i, hvad baade Samtid og Eftertid har bebrejdet Pontoppidan, at han, trods sin umiskjendelige Sandhedskjærlighed, er bleven ubillig i sin Dom over de

¹⁾ Dette Brev havde Pontoppidan ladet indrykke i O. Bangs Saml. af nyttige og opbyggelige Materier, VII. Stykke. I Indholdsangivelsen anføres som det 6te i denne Afdeling »Et Brev angaaende det Danske Magazins Forfatteres Dristighed i at corrigere ældre og nyere Skribentere«; men da Kongen højlig misbilligede dets Fremkomst, fik Pontoppidan det paa en eller anden Maade elimineret. Det fattes nu i Udgaverne af Bangs Samlinger, og paa det Sted, hvor »Brevet« har staaet, findes »Et Brev til Missions Collegium fra H. Skanke, Rector ved Trundhiems Latinske Skole«.

kirkelige Tilstande i det lutherske Tidsrum¹⁾. Dette hang sammen med hans Hælden til Pietismen, da denne Retning jo var tilbøjelig til at miskjende Fortidens kirkelige Liv. Det er den samme Uret, som — om end af andre Grunde — sker, naar man i vore Dage sammensætter en Fremstilling af Præstegaardslivet i ældre Tid af alle de Anomalier, som Retssager og Synodalmonita have opbevaret, uden Hensyn til de dybere Strømninger og det Opbyggelsesværk, som øvedes i Stilhed, uden Brask og Bram, men som, netop fordi det var det normale, ikke paa den Maade førtes til Bogs i Historien, men dog er kjendeligt nok for den, som gjør et mere indtrængende Studium af Fortidens Kirkeliv og særlig af den kirkelige Litteratur.

Det havde været Pontoppidans Hensigt at føre den 4de Del af sin Kirkehistorie ned indtil Frederik IV's Død 1730, men da det, som han siger, under Trykningen viste sig, at Bindet i saa Tilfælde vilde blive uforholdsmæssig stort, sluttede han med Aaret 1700 og kaldte denne Afdeling 4de Dels 1ste Bind, hvorhos han i Fortalen lovede, at Resten, der i det mindste skulde føres til Reformationsjubilæet 1736, snart skulde følge i et Afslutningsbind. Men dette kom aldrig, skjønt Pontoppidan levede endnu 12 Aar derefter, og skjønt han havde et meget stort Materiale samlet, og den til det manglende Tidsrum hørende almindelige Oversigt og Biskoppernes Levnedsløb allerede var trykt i den første Afdeling²⁾. Aaret før sin Død skrev Pontoppidan i Fortalen til 1ste Del af «Dansk Atlas» (1763): »Af Annal. Eccl. Dan. haver det femte og sidste Bind, som strækker sig til Aaret 1736, allerede længe siden været færdigt til Trykken, men maa hvile i Mnsr., indtil Herren

¹⁾ Se Etatsraad P. Fogh velgrundede Bemærkninger i et Brev til Jens Worm (Kirkehist. Saml. 4. R. II, 345—6) og Prof. J. Møllers Note til Pontoppidans Ytringer i samme Retning i hans Selvbiografi (Tidsskrift for Kirke og Theol. IV, 128).

²⁾ Pontoppidans Efterskrift til Fortalen (dat. Bergen 12 Novbr. 1752) til 4de Dels 1ste Bind.

haver hjemkaldet mig fra sin stridende Kirke, da een eller anden upartisk Sandheds Ven vel torde faa i Sinde at udgive det«. I et Brev til P. F. Suhm skriver Benjamin Dass fra Kjøbenhavn 15. Febr. 1755: »Om den resterende Del af sine Annaler skal Pontoppidan have sagt til en af sine Venner, at som den indeholder adskillige Sandheder, som Folk i vore Tider vilde støde sig over, saa faar den at ligge til efter hans Død, da der kan handles dermed, som man godt synes«¹⁾.

Det maa anses for et ikke ganske ringe Tab for vor Kirkehistorie, at denne Del af Pontoppidans Værk, som det synes, er forsvunden; thi selv om de historiske Kjendsgjerninger vistnok for største Delen endnu kunne fremdrages, vilde det dog have været af Interesse at kjende hans tildels paa egne Erfaringer grundede Domme om Personer og Begivenheder fra hans Samtid, hvoraf dog en Del allerede findes i den almindelige Oversigt foran i 4de Dels 1ste Bind. Imidlertid er det ganske urigtigt, naar Paludan-Müller siger. »Kun nogle Blade af Pontoppidans Samlinger til denne Tome ere endnu bevarede og trykte i Suhms Nye Samlinger til den danske Historie III, 293 ff.«. Sagen er nemlig den, at vi endnu have Pontoppidans med en overordentlig Flid ved ham selv og andre samlede Materialer til hele hans kirkehistoriske Værk — ogsaa til den ikke udkomne Del. Disse Samlinger udgjøre ikke mindre end 6 store Foliobind (Thottske Saml. 736—41, Fol.) og 7 tykke Kvarthbind (Thottske Saml. 1574—80. 4^o) foruden et Kladdebind til den sidste, uudgivne Del (Ny kgl. Saml. 737, Fol.). Da Aktstykkerne og Excerpterne i Regelen uden nogen som helst Orden findes blandede imellem hinanden i disse Manuskriptbind, eftersom Pontoppidan og hans Medhjælpere have fundet dem, og uden nogen Antydning af, hvad der er benyttet i det trykte Værk og hvad der ikke er benyttet, saa er det et temmelig

¹⁾ Udsigt over P. F. Suhms Levned og Skrifter, S. 192.

besværligt Arbejde at drage frem af denne store Masse, hvad der endnu kan have Betydning. Men vist er det, at man uvilkaarlig ved at se denne lange Række store Bind faar Respekt for den udholdende Flid, der er anvendt, ikke at tale om de Bekostninger, Tilvejebringelsen af et saadant Materiale maa have forvoldt. Men man undrer sig unegtelig over den upraktiske Maade, hvorpaa Forfatteren er gaaet til Værks, da den gjorde det nødvendigt at tage nye Afskrifter af de i Samlingsbindene indførte talrige Dokumenter, naar de skulde anvendes i det til Trykningen bestemte Manuskript, hvad foruden Ulejlighed og Tidsspilde naturligvis ogsaa maatte bidrage til, at nye Fejl lettelig indsneg sig.

Med Undtagelse af det ovenfor nævnte Uddrag i Suhms Nye Samlinger, der dog kun udgjør nogle faa Blade, have Pontoppidans Samlinger siden hans Død (1764) ligget saa godt som ubenyttede hen¹⁾. Den, der med Nytte vil gjøre Brug af dem, maa være meget kyndig i vor Kirkehistories Kilder; thi der er jo ingen Grund til at opholde sig ved de af Pontoppidan foranstaltede Afskrifter eller Uddrag, naar man andensteds har Originalerne eller bedre Afskrifter; men at der kan findes ikke saa lidt i denne »moles indigesta et rudis«, som endnu kan være af historisk Betydning, kan neppe betvivles.

Medens Pontoppidan altsaa, da det kom til Stykket, veg tilbage fra at udgive sin egen Tids Kirkehistorie, har han dog behandlet en vis Del af Emnet i et andet Skrift og under en anden Form, hvor det historiske er traadt

¹⁾ Prof. Dr. H. Olrik har fra disse Samlinger hentet nogle enkelte Notitser, anvendte i Borchs Kollegiums Hist., S. 97 Not. og i K. S. 4. R. I, 565. Prof. Dr. Kr. Erslev har undersøgt nogle af de ældste Dokumentafskrifter. Og selv har jeg en og anden Gang kastet et Blik i disse tykke Bind (se t. Ex. K. S. 3. R. I, 635); men skulde man drage større Nytte af dem, maatte der anvendes mere Tid, end de fleste have til Raadighed.

tilbage for det tidskildrende, idet han har givet en Art Maleri af aandelige Strømninger i Samtiden, nemlig i det anonymt udgivne Skrift:

Menoza, en Asiatisk Printz, som drog Verden omkring og søgte Christne. I—III, Kbh. 1742—43¹⁾, 8°.

3die Del af dette Værk handler tildels om Danmark. I Regelen antydes Personnavne og jevnlig ogsaa Stednavne kun ved et Bogstav; ved nøje Kjendskab til Tidsforhold og Personer vil man dog ofte med god Sandsynlighed kunne paavise, hvem der menes, hvorved det hele vinder større Aktualitet.

Følgende akademiske Disputats af Christoffer Diderik Friedenreich, siden Præst i Farum, er formodentlig fremkaldt ved Pontoppidans Annaler:

Religio Christiana ante adventum Ansgarii Danis haud ignota. Hafn. 1753. 4°. (24 SS.).

Saa temmelig i Smag med de haandskrevne Samlingsbind, Pontoppidan har efterladt, ere de, som stamme fra M. Anders König, der tilsidst var Præst i Aalsø og Hoed²⁾. Jeg har bemærket følgende:

Acta Historico-Ecclesiastica Nov.-Antiqua ad Ecclesiam potissimum Danicam spectantia, collecta et conscripta a Mag. Andrea König. (5 Voll. i Ny kgl. Saml. 1129 a—e. 4°).

Rimeligt er det, at der i vore Bibliothekers Manuskript-samlinger findes mere fra denne flittige Mands Haand, uden at være mærket med hans Navn. Saaledes antager jeg, at Addit. 283. 4° (i Universitetsbibliotheket), hvoraf

¹⁾ Det mig tilhørende Exemplar har som Trykkeaar: 1763—64. Men der findes ingen Bemærkning paa Titelbladet om, at det er et nyt Oplag.

²⁾ Ogsaa omtalt i Kirkehist. Saml. 4. R. II, 582.

noget er meddelt hist og her i nærværende Tidsskrift¹⁾, ogsaa skriver sig fra A. Kønigs Samlinger. — Paa Grundlag af Pontoppidans Annaler fremkom :

Synchronistiske Tabeller over Danmarks Kirke-Historie efter sal. D. Pontoppidans Annales Ecclesiae Danicæ. Tillige med en almindelig Betragtning over den danske Kirkes Tilstand ved F. B. Gjørup, Res. Capellan til Østofte Mnhd. i Lolland. Kbh. 1779. 4^o. (38 SS).

Følgende mindre biografiske Skrifter vedrørende enkelte Personer fortjene Opmærksomhed i kirkehistorisk Henseende :

De vita et scriptis Petri Parvi Rosæfontani Schediasma. Hafn. 1755. 8^o (58 SS.).

Den 20aarige Forfatter, Jacob Gamst, havde taget theologisk Attestats i en Alder af neppe 18 Aar og døde samme Aar, som ovennævnte smukke lille Skrift udkom. Det er tilegnet Ludvig Harboe, Henrik Hjelmstjerne, Terkel Klevenfeldt og Jacob Langebek. Forfatteren var aabenbart i historisk Henseende en Discipel af den sidste. Det samme gjælder Povl Røn (fra Thy), der som theologisk Kandidat (senere blev han Præst i Frederiksstad i Norge) leverede en for sin Tid ualmindelig tiltalende og grundig Fremstilling af Hans Tavsens Levned, der endnu maa raadspørges af enhver, der sysler med dette Emne. Skriftets Titel er:

Sciagraphia Lutheri Danici, sive Biographia ... Magistri Johannis Tausani. Hafn. 1757. 8^o (128 SS.).

Trods den latinske Titel og en Række Theses i samme Sprog, der skulde forhandles ved en akademisk Disputats, er Skriftet for øvrigt paa Dansk og er tilegnet den danske Kirkehistories tre store Kjendere, Ludvig Harboe, Erik

¹⁾ K. S. 3. R. VI, 553—8. 4. R. I, 151—2. III, 639—40, og maaske flere Steder.

Pontoppidan og Jacob Langebek, hvis værdige Discipel Forfatteren var¹⁾. — Videre kan nævnes :

M. Hans Pedersen Callundborgs, fordum Cannick og Rector i Roeskilde Skole, Levnets-Beskrivelse. Kbh. [1759]. 4^o. (44 SS.).

Forfatteren Mag. Andreas N. Ryge, var Kateket og Kantor ved Vallø Stift og blev siden Præst i Lidemark og Bjeverskov. Han havde megen historisk Interesse, som hans Levnedsbeskrivelse af Peder Oxe viser. Ogsaa ovennævnte lille Skrift savner ikke Værd.

Til Oplysning om de pietistiske og herrnhutiske Bevægelser er følgende Selvbiografi af Vigtighed:

Nogle Merkværdigheder, som angaaer Henric Gerner, fordum Stifts-Provst i Siellands Stift, Provst i Sokkelunds Herred, og Sogne-Præst til vor Frue Menighed i Kiøbenhavn, Hans Vita og Fata. Kbh. 1772. 8^o. (282 SS.).

Det vil sædvanlig gaa saaledes, at naar et Emne er behandlet af en Forfatter i et stort og omfattende Værk, saa vil det vare en rum Tid, inden nogen anden føler sig kaldet til at tage Emnet op paany. Saaledes gik det i sin Tid med Hvitfeldts Danmarks Krønike, og med Pontoppidans Annaler gik det omtrent paa samme Maade. Det var først Frederik Münter, som 70 Aar senere tog Sagen op til ny Behandling. Imidlertid gik den historiske Granskning sin Gang og fremdrog nye Kilder eller stillede, ved Behandling af mindre Emner, enkelte Forhold eller Personligheder i et klarere Lys, og banede derved Vej for en ny Behandling af Fædrelandets Kirkehistorie i sin Helhed. Særlig kan det bemærkes, at J. Langebek i

Danske Magazin. I—VI. 1745—52. 4^o.

¹⁾ Povl Røn har ogsaa udgivet tre Disputatser med Titel: Notitia templorum veterum. 1758—61. 8^o.

leverede ikke faa kirkehistoriske Bidrag, særlig vedrørende Middelalderen, i Form af samlede Efterretninger om enkelte Kloostere (saasom Ringsted, Vitskjøl, Mariager) eller Biskopper (saasom Svend af Børglum, Mogens Krafse og Navne Jensen af Odense, Peder Jensen og Jens Andersen af Roskilde, Øgmund af Skalholt o. fl.), Aftryk eller Udtog af sjældne Reformationsskrifter, samt biografiske Bidrag vedrørende forskellige kirkelige Personligheder baade før og efter Reformationen.

Blandt Specialbehandlinger af enkelte Emner kan fremhæves det, særlig med Hensyn til Udstyrelsen, smukke Arbejder af Tycho de Hofman:

Kort Afhandling om Oprindelsen til at tage og at give Tiende samt Rettighed til at kalde Præster, efter de canoniske, og især efter de danske og norske Love. Kbh. 1750. 4^o. (To forskellige Udgaver).

Skriftet blev 1777 udgivet paany, forøget med »et Anhang« (ved Berthel Chr. Sandvig): »Efterretning om Tiendens Historie fornemmelig i Norge, Iisland og Grønland«.

Forfatteren af ovenstaaende Skrift begyndte inden sin tidlige Død paa et Værk, der er et af de prægtigste, den danske Litteratur ejer, og som paa forskellige Maader yder Bidrag til Fædrelandets Kirkehistorie, nemlig:

Samling af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge. Kbh. 1755—80. I—XI. 4^o.

Da Samleren døde, medens 1ste Bind var under Pressen, fortsattes Udgivelsen af hans Broder Hans de Hofman, der ved Redaktionen af de to første Bind betjente sig af Niels Lihme, Kasserer ved Brandkassen, og senere af den fortjente Litterat Berthel Chr. Sandvig. De senere Bind af Værket meddele ogsaa Efterretninger om Indskrifter i Kirkerne og er i det hele af Vigtighed baade i topografisk

og personalhistorisk Henseende. Det samme gjælder det af Erik Pontoppidan begyndte og af Hans de Hofman fortsatte monumentale Værk:

Den Danske Atlas eller Konge-Riget Danmark ...
forestillet ved en udførlig Lands-Beskrivelse. Kbh.
1763—81. I—VII. 4^o.

De sidste Dele af Værket skyldes navnlig Langebek en stor Del af deres rige Indhold, ligesom Sandvigs Fortjenester af Redaktionen ere meget betydelige. En Del af Æren for, at dette og flere Værker, der ere en Prydelse for den fædrelandske Litteratur, udkom i saa smuk en Skikkelse, tilkommer dog-Forlæggerinden, Madame Anna Magdalena, Enke efter Bogtrykker Andreas Hartvig Godiche, en ædeltsindet Kvinde, der maaske har større Fortjenester af den danske Litteratur, end nogen anden Forlægger har haft¹⁾. Hendes Foretagsomhed og Beredvillighed til at gjøre Opofrelser for gode Skrifters Fremkomst skyldes ogsaa det smukke Værk:

Kong Christian den Tredies Historie ved Niels Krag og Stephan Stephanus, oversat af Latinen, forøget med adskillige Anmærkninger og Tillæg, samt Herr Kammerherre Suhms og Hr. Etatz-Raad Grams Fortaler. Kbh. 1776—9. I—II, m. Supplement. 4^o.

Mere Betydning, end denne Oversættelse har for Kirkehistorien, have de mange tilføjede Aktstykker (deriblandt Universitets-Fundatsen og Kirke-Ordinansen), hvis Samling væsentlig skyldes B. C. Sandvig.

Blandt de Opgaver, den danske Kirke i det 18de Aarhundrede søgte at løse, indtager Missionen blandt Hedningerne en fremragende Plads. Disse Bestræbelser have ogsaa afsat deres Mærker i Litteraturen, ikke blot derved,

¹⁾ Se H. de Hofmans Fortale til 7de Bind af Dansk Atlas, og P. F. Suhms Fortale til Chr. III's Historie.

at der i Tidsskrifter og lignende Samlingsskrifter optoges Meddelelser om Missionens Fremgang¹⁾, men ogsaa derved, at de fra Danmark og Norge udgaaede Missionsbestræbelser behandlede i særlige Skrifter. Disse ere imidlertid saa talrige, at vi nøjes med at nævne nogle af de vigtigste. Saaledes for den grønlandske Missions Vedkommende:

Omstændelig Relation angaaende den grønlandske Missions Begyndelse og Fortsættelse, samt hvad ellers mere der ved Landets Recognoscering etc. er befunden. Kbh. 1738. 4^o.

Denne Beretning af Hans Egede fortsattes senere med »anden og tredie Continuation af Relationerne« udgivne af hans Sønner Povl og Niels Egede. — Hvad Missionen blandt Finnerne og Lapperne angaar, kan nævnes Erich Johan Jessens Meddelelse i Dänische Bibl. VI, 601 ff. (ogsaa særskilt):

Kurtze Nachricht von der Königl. Dänischen Mission in dem Norwegischen Lappland, wie auch in Finmarken. [Copenh. 1745]. 8^o.

Til dette Emne hører ogsaa Knud Leems Beskrivelse over Finmarkens Lapper. Kbh. 1767. 4^o, og da navnlig Præsten Hans Hammonds betydelige Skrift:

Den nordiske Missions - Historie i Nordlandene, Finmarkens og Trundhiems Amt til Lappers og Fanners Omvendelse. Kbh. 1787. 8^o.

Om Missionen i Indien er der skrevet meget²⁾; her maa det være nok at nævne:

Kort forfattet Missions-Historie eller Historisk Udtog af de fra Øst-Indien indkomne Evangeliske Missions-

¹⁾ Saaledes i O. Bangs Saml. af nyttige og opbyggelige Materier, i Lorcks Beiträge zur neuesten Kirchengeschichte og i andre Skrifter.

²⁾ Se Bibliotheca Danica I, 159 ff.

Beretninger fra Aar 1705 til 1736 Aars Udgang. Til Trykken befordret af Johann Lucas Niekamp, og siden oversat paa Dansk ved Paul Pletz. Kbh. 1755. 4^o. (359 SS. samt et udmærket Register).

Dette fortrinlige Skrift fortjener at kjendes af dem, som i vore Dage interessere sig for Missionen i Indien. Oversætteren, en Sønderjyde fra Tønder, som A. Hojer have fremdraget, fungerede i mange Aar som Missionskollegiets Sekretær og var derfor nøje kjendt med de Forhold, som i ovennævnte Skrift skildredes. — En ligesaa omhyggelig Fremstilling af Brødremenighedens Mission i de danske Kolonier i Vestindien haves i følgende Skrift:

C. G. A. Oldendorps Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den caraibischen Inseln S. Thomas, S. Croix und S. Jan. Herausgegeben von Johann Jacob Bossart. Barby 1777. 8^o (1068 SS. samt et udførligt Register).

Af dette Skrift¹⁾ udkom der ogsaa et tydsk Udtog, der 1784 blev oversat paa Dansk af Rasm. Lassen.

Ret vigtige til Samtidens Kirkehistorie ere de af Flensborgeren Josias Lorck, tydsk Kapellan ved Vor Frelseres Kirke paa Christianshavn og siden Præst ved den nyoprettede tydske Frederikskirke sammesteds, udgivne:

Beiträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern. Kph. u. Leipzig. 1756—59. I—II. 8^o.

Med Forkjærlighed meddeler Forfatteren Efterretninger fra Hertugdømmerne og fra de danske Kolonier (Missionen) og Bilande, uden just dog at indskrænke sig dertil, da ogsaa adskilligt vedrørende Kjøbenhavn vil findes i Samlingen. Som litterært interesseret Mand har Lorck ogsaa været Medarbejder i Büschings Nachrichten von dem Zustande

¹⁾ Findes ikke anført i Bibliotheca Dan. (jeg ejer selv et Exemplar).

der Wissenschaften und Künste in den Königl. Dänischen Reichen und Ländern, Kph. u. Leipz. 1754 ff.¹⁾ og i Fortsættelserne af dette Tidsskrift (Fortgesetzte Nachrichten etc. ib. 1758 ff. og Dänisches Journal, ib. 1767 ff.), hvor et og andet vedrørende kirkelige Forhold, Personer og Skrifter ogsaa vil findes.

Fra Midten af det 18. Aarhundrede begynder Udgivelsen af den saakaldte Gejstlige Stat, der siden fortsattes Aar for Aar og indeholder Efterretninger om de fungerende gejstlige Personer i Danmark og tilhørende Lande, ordnede efter Stifter og Provstier. Den første Aargang har følgende Titel:

Dannemarks Geistlige Staat, saaledes som den be-
findes til den 30. November 1749. Trykt for Aaret
1750. Kbh. 8^o.

Oprindelig var det kun Præsterne i det egentlige Danmark, som »Staten« opregnede, men snart kom ogsaa Norge med og derefter Hertugdømmerne Slesvig, Holsten, Oldenborg og Delmenhorst (hvilke sidste den Gang hørte til den danske Stat) og tilsidst Island. For Hertugdømmerne ere Angivelserne i det tyske Sprog.

Kundskaben til vor Historie i Middelalderen, den verdslige saa vel som den kirkelige, gjorde et mærkeligt Fremskridt ved det af Langebek begyndte og af Suhm o. a. paa Grundlag af Langebeks Samlinger fortsatte monumentale Værk:

Scriptores rerum Danicarum medii ævi. Hafn. 1772—
1834. I—VIII. Fol. (Registerbind, IX. 1878).

Det her for Lyset fremdragne Stof og alt, hvad der ellers i hjemlige og fremmede Kilder var tilgængeligt til vor Middelalders Historie, bearbejdedes, i det mindste indtil en vis Grad, senere af P. F. Suhm i hans store, indtil

¹⁾ 1ste Bind af dette Tidsskrift aabnes med en Anmeldelse af Pontoppidans Ann eccl. Dan.

Aaret 1400 rækkende og af andre (A. Kall, R. Nyerup) efter hans Død fuldførte Værk:

Historie af Danmark, Kbh. 1782—1828. I—XIV. 4^o.

Værket skal her kun nævnes, da det er vel bekjendt, at det ogsaa til Kirkens Historie yder saare mange Oplysninger¹⁾. Det samme gjælder de af Suhm foranstaltede, om end af B. C. Sandvig udgivne

Samlinger til den Danske Historie. Kbh. 1779—81. I—II. 4^o.

Noget lignende kan, hvorvel i ringere Grad, ogsaa siges om de paa Suhms Foranstaltning ved R. Nyerup udgivne:

Nye Samlinger til den Danske Historie. Kbh. 1792—95. I—IV. 4^o.

Til de i kirkehistorisk Henseende betydningsfulde Publicationer af Kilder fra Middelalderen hører:

Diplomatarium Arna-Magnæanum, ed. Grimus Johannis Thorkelin. Havn. & Lips. 1786. I—II. 4^o. (Tom. II angaar Norge).

Tidligere (1778) havde G. Thorkelin udgivet nogle »Statuta provincialia» og lignende Stykker fra Lunds Stift (Optryk efter en Udgave fra 1514²⁾) samt arbejdet paa Udgivelsen af en »Samling af Danske Kirke-Love. Den sidste var allerede 1778 næsten færdig fra Trykkeriet, men blev derefter liggende uafsluttet, da Forlæggeren ikke kunde formaa Thorkelin til at fuldende Udgaven ved at levere

¹⁾ I Genealogisk og biogr. Archiv har Velschow gjort en vel grundet Bemærkning om Suhms Mangel paa tilstrækkelig Kritik overfor Efterretninger, han fandt hos andre Forfattere (i foreliggende Tilfælde Pontoppidan).

²⁾ Om denne se Aarsberetn. fra det kgl. Bibl. I, 211 ff., hvor der ogsaa berettes om den ejendommelige Modtagelse, Thorkelins Udgave fik.

Fortale og Register — vel nærmest, fordi han var bleven ærgerlig over den Haan, hvormed hans Udgave af de ovennævnte Statuta provincialia var bleven modtaget af den Tids Recensenter. Da Forlæggerens Bo skulde opgjøres 1781, bleve de trykte Ark af Kirkelovene endelig udgivne med et Forord af Forlæggerens Arvinger.

Thorkelin var ikke den eneste Islænder, der syslede med Udgivelsen af Arbejder, der belyste Nordens Kirkehistorie og Kirkeret. Nævnes maa i saa Henseende med særlig Berømmelse Hans Finsen, der 1760 udgav en oldnorsk Kristenret (*Jus ecclesiasticum Vicensium*) og senere sikkert havde væsentlig Fortjeneste af den af den arnemagnæanske Kommission besørgede smukke Udgave af Kristni-Saga ok Pattr af Isleifi Biskupi (Hafn. 1773, 8^o) med hele det tilhørende lærde Apparat¹⁾. Hans Hovedfortjeneste bestaar dog i, at han væsentlig bidrog til, at hans Faders, Biskop Finn Jonsens, islandske Kirkehistorie (*Historia ecclesiastica Islandiæ*. Hafn. 1772—8. I—IV. 4^o) kom for Lyset, forsynet af Sønnen med en stor Mængde vigtige Aktstykker og Tillæg.

Lovhistorikeren P. Kofod Ancher, der ved sit Skrift »Om gamle Danske Gilder og deres Undergang« (Kbh. 1780. 8^o) gav et værdifuldt Bidrag til vor Kirkehistorie i Middelalderen, har ogsaa holdt Forelæsninger over Dan-

¹⁾ Foran i det mig tilhørende overordenlig smukke Exemplar af dette Værk har B. W. Luxdorph (Medlem af den arnemagnæanske Kommission) skrevet:

Christiano fidelissimo,
Antiquario doctissimo,
Amico optimo,

CAROLO LEOPOLDO de SCHEREWIEN

S. R. M. Consiliar. Stat., Judic. Provinc. Fion. cæt.

Havniæ
d. 25 Sept.
1773.

Libellum hunc, in grati ani-
mi tesseram, offert
Luxdorph.

marks Kirkeret, hvilke dog ikke ere udgivne¹⁾. Derimod har man Dr. C. D. Hedegaards udførlige og grundige Værk:

Den Danske Kirke- eller Geistlige Ret. Kbh. 1775.
I—II. 8^o (1496 SS).

I Slutningen af Værket findes anført »Monita Synodalia, saa mange, som jeg har kunnet overkomme« (fra Roskilde, Odense, Viborg og Ribe). — En lignende Samling af gamle sjælandske Synodalia findes i det af Peder Paludan, Præst paa Christianshavn, udgivne »Magazin for Lidende« (1—4 Hefte i 2 Bind, 1790—92), en af disse underlig blandede Samlinger, som den Tid yndede, og som ogsaa indeholder andre Bidrag til dansk Kirkehistorie, saasom Biografier af mærkelige kirkelige Personligheder (Anders Vedel, Morten Reenberg o. a.).

Et baade ved Indhold og Omfang mærkeligt Værk, hvori de fleste Punkter af Kirkeretten behandles, er Præsten Henrik Ussings omfangsrige Skrift:

Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer. Sorø 1786—9. I—IV. 1. 2. 8^o.

Dette uhyre Værk, der bestaar af 3733 tæt trykte Sider, vidner om Forfatterens mangesidige Begavelse og Indsigt. Det er skrevet i en ræsonnerende Tone, men giver tillige Indblik i mangfoldige af den Tids Kirkeforhold. Det er ligesom Summen af den fast endeløse litterære Diskussion om Kirkeskikke, Gudstjeneste, Kirkeforfatning m. m., som Dr. Chr. Bastholms »Forsøg til en forbedret Plan i den offentlige Gudstjeneste« (Kbh. 1785) havde givet Anledning til, men det er vidtløftigere end alle disse mange Smaaskrifter tilsammen, dog — det skal

¹⁾ I Thottske Saml., Nr. 562—63, 4^o, findes to Kollegiehefter, indeholdende P. Kofod Anchers Forelæsninger over Jurisprudentia ecclesiastica.

indrømmes — tillige forstandigere end de fleste af dem, og sømmeligere i Tonen end mange af dem, skjønt det ogsaa indeholder et og andet, der nu lyder underligt i vore Øren. Det var Forfatterens Hensigt ogsaa at udgive Værket paa Tydsk og Fransk, og i Anledning af sine store Bekostninger derpaa erhvervede han et kongeligt Forbud mod Eftertryk (!).

En Del af de samme Emner, som Ussing behandler i sit nævnte Værk, kommer ogsaa under Drøftelse i det af Sjælands Biskop, Dr. Nic. Edinger Balle, udgivne

Magazin for den nyere Danske Kirkehistorie. Kbh. 1792—96. I—II. 1. 2. 8^o.

Samlingen, der fornemmelig bestaar af Forestillinger fra Sjælands Stiftsøvrighed eller Biskop, i Balles og hans nærmeste Forgjængeres Tid, samt Regjeringens Reskripter i den Anledning, er nu ikke af megen Interesse, da det meste vedrører økonomiske Forhold. Den Omstændighed, at Udgiveren næsten alle vegne har udeladt Person- og Stednavne eller kun betegnet dem ved et Bogstav, berøver Arbejdet en stor Del af dets historiske Betydning¹). — Samtidig med Balles Magazin udgav Professor Frederik Münter:

Magazin für Kirchengeschichte und Kirchenrecht Nordens. Altona 1792—96. I—II. 8^o.

Heri meddeles Afhandlinger, Aktstykker og andre Sager baade fra Middelalderen og den nyeste Tid, vedrørende Danmarks og Sverigs Kirkehistorie; Aktstykkerne ere ledsagede af Udgiverens indledende Bemærkninger og Anmærkninger. Værket lærer os kjende den meget belæste, let arbejdende Mand, med lærde Forbindelser til alle Sider og med mangesidige Interesser, men uden stærk Sands

¹) Balles akademiske Taler om «Danorum Norvagorumque in Literis excolendis Diligentia» (Havn. 1782. 8^o) kunne her nævnes, da de indeholde enkelte Bidrag til Kirkehistorien.

for Nøjagtighed, hvad hans Aftryk af gamle Diplomer og Aktstykker da ogsaa undertiden bære uheldige Spor af.

Et tredje Magazin fra hin Tid er det efter lang Hvile gjenopstandne Danske Magazin, der udkom under Titel:

Nye Danske Magazin indeholdende Allehaande Smaa-Stykker til Historiens og Sprogets Oplysning. Kbh. 1794. I. 4^o.

Ligesom det gamle optog ogsaa det nye Magazin Stykker af kirkehistorisk Interesse. Saaledes aabnedes det nævnte Bind med »Efterretninger om Ærkebiskop Aslak Bolt i Trondhjem«, og længere hen i Bindet findes »Samlede Efterretninger om Biskop Ove Bilde af Aarhus«, ligesom angaaende andre kirkelige Personer og Stiftelser. Magazinets 2det Bind udkom først 1806, men fortsattes senere i mange Bind, gennem nye Rækker, indtil vore Dage.

Endnu et fjerde Magazin fra sidste Decennium af 18de Aarhundrede maa her omtales, nemlig det af Præsten L. N. Fallesen udgivne

Magazin for Religionslærere. Kbh. 1793—97. I—VI. 8^o;

thi om end dette Tidsskrift, der fortsattes gennem flere Rækker, (Nyt Magazin for Religionslærere, 1798—1803. I—VI. Theologisk Maanedsskrift for Fædrelandets Religionslærere, 1805—7, og Qvartalsskrift for 1809), ikke nærmest er beregnet paa kirkehistoriske Meddelelser, indeholder det dog et og andet herhen hørende (særlig Biografier) som ikke er uden Værd.

Inden vi, med Udgangen af det 18de Aarhundrede, sætte Grænsen for denne Oversigt, er der Anledning til at omtale enkelte mindre Arbejder af kirkehistorisk Art, hvormed Aarhundredets Virksomhed i denne Retning afsluttedes, nemlig:

1. Lud. Tim. Spittler: Von der ehemaligen Zinsbarkeit der Nordischen Reiche an den Römischen Stuhl. Hannover 1797. 8^o.

2. Fr. Münter: Om Christian II's Reformationsforsøg i Danmark. Kbh. 1798. 8^o.
3. Jåc. Neumann, Historia Primatus Lundensis. Havn. 1799. 8^o.

Det første af disse Skrifter er en Besvarelse af en af det kgl. Danske Vidensk. Selskab udsat Prisafhandling, det andet et Særtryk af »Skandinavisk Museum«, 2 Bd., og det tredie Besvarelse af en akademisk Prisopgave.

Frederik Münter, Jens Møller og C. T. Engelstoft blev de Mænd, der fortrinsvis kom til at arbejde i Danmarks Kirkehistorie i den første Halvdel af det 19de Aarhundrede. Om den anden af disse tre lærde Mænd vil det følgende Stykke handle ¹⁾.

¹⁾ Fr. Münter har i L. Helveg fundet en streng Censor (s. Fortalen til Helveg, Den danske Kirkes Hist. før Reformationen). Over Engelstofts historiske Arbejder har jeg givet en Udsigt i Saml. t. Fyens Hist. og Topogr., X, 359 ff.